

महात्मा गांधीजींचा विश्वस्त सिद्धांत

प्रा. डॉ. रविंद्र भणगे, प्राध्यापक, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना -

दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आल्यानंतर महात्मा गांधीजींनी आपले राजकीय गुरु गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या सल्ल्यानुसार संपूर्ण भारत भ्रमण करावयास सुरुवात केली. भारत भ्रमण करत असताना गांधीजींना तत्कालीन हिंदुस्तान मधील प्रचंड दारिद्र्याची समस्या लक्षात आली. तसेच चंपारण येथील शेतकऱ्यांच्या संघर्षावरून शेतकऱ्यांचे प्रचंड प्रमाणात होणारे शोषण ही त्यांच्या लक्षात आले. दुसरीकडे बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या उद्घाटन प्रसंगी संपूर्ण हिंदुस्थानमधून आलेले राजे,संस्थानिक यांचा श्रीमंती थाट हे भारतातील भिन्न आर्थिक टोके पाहून गांधीजींचे मन विषण्ण झाले. राजकीय चळवळीत सामान्य माणसाचा सहभाग अपेक्षित असेल तर भारतीयांचे दैन्य दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी तळमळीने झटले पाहिजे असेच गांधींना वाटत होते. जमीनदार, कुळे, मालक, मजूर यांच्यातील संघर्ष अहिंसेच्या मार्गाने सोडवण्यासाठी गांधींनी आर्थिक समानतेच्या दृष्टिकोणातून विश्वस्त सिद्धांताची मांडणी केली आहे. गरीब व श्रीमंत यांच्यामध्ये समन्वय साधनेच्या दृष्टिकोनातून हा सिद्धांत उपयुक्त ठरतो. केवळ याच मार्गाने समाजातील गरीब-श्रीमंत यांच्यातील दरी कमी करता येते असा विश्वास असणाऱ्या लोकांना गांधी अहिंसक मार्गाने चालण्याचा संदेश विश्वस्त सिद्धांताद्वारे देतात.

महात्मा गांधीजींचा विश्वस्त सिद्धांत :-

6 फेब्रुवारी 1916 रोजी बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या उद्घाटन प्रसंगी महात्मा गांधींनी जे भाषण केले त्या भाषणांमध्ये त्यांनी विश्वस्त सिद्धांत याविषयी सूतोवाच केले आहे. या भाषणांमध्ये गांधीजी म्हणतात "या जवाहरचा व दागदागिन्यांचा त्याग करून भारतातील आपल्या देशबांधवांनसाठी त्यांचे विश्वस्त तुम्ही बनल्याशिवाय भारताला स्वातंत्र्य मिळणार नाही." गांधीजींच्या मते, हा पैसा कोणाच्या तरी शोषणामधून आलेले आहे,याची आपण जाणीव ठेवली पाहिजे असे स्पष्ट करतात. समाजातील दुबळ्या लोकांवरती होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी नितीनिष्ठ माणसाने पुढे आले पाहिजे असे गांधीजी मानत असत.त्याच कारणाने त्यांनी चंपारण्य आणि अहमदाबाद येथे शोषितांचे झगडे सुरू झाल्यावर त्यांच्या बाजूने ते उभे राहिले. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी, उत्पादन साधनांचे केंद्रीकरण होता कामा नये. उत्पादन साधनांचे केंद्रीकरण झाल्यास व्यक्तीस्वातंत्र्याची गळचेपी होते याची गांधींना भीती वाटत होती.श्रमजीवी वर्गाचे शोषण थांबविण्याच्या दृष्टीने तसेच श्रीमंत गरीब यांच्यातील दरी मिटविण्यासाठी, भारतामध्ये जमीनदार शेतकरी ,कारखानदार व कामगार यांच्या मधील वर्ग कलह वाढू नयेत यासाठी गांधींनी विश्वस्त वृत्तीची(Trusteeship) संकल्पना मांडली.

विश्वस्त कल्पनेचा उगम प्युरिटन धर्ममतांमध्ये आहे. जगातील सर्व वस्तूंवर परमेश्वराची सत्ता आहे. माणसाला फक्त त्याचा उपयोग उपजीविकेसाठी करण्याचा अधिकार आहे. माणसाला त्याच्या व्यवसायात तसेच आयुष्यात जे यश प्राप्त होते ते परमेश्वराच्या कृपेने. म्हणून माणसाने या संपत्तीचा स्वतःच्या सुख,भोगासाठी वापर करणे हे पाप आहे, अपरिग्रह वृत्तीने त्याने या संपत्तीतील पैशाचा हिशोब परमेश्वराला चुकता करण्यासाठी झटले पाहिजे, असे या धर्म विचारांमध्ये स्पष्ट केले आहे.प्युरिटन धर्म हा निवृत्तीप्रवण असल्याकारणाने आर्थिक क्षेत्रातही बचत व भांडवलवाढ इतकाच मर्यादित अर्थ होता. गांधींनी यामध्ये बदल करून परमेश्वरा ऐवजी गरीब, दरिद्री लोक आहेत त्यांच्यासाठी श्रीमंतांनी आपल्या संपत्तीच्या वापर केला पाहिजे,असे स्पष्ट केले.आपण केवळ संपत्तीचे विश्वस्त आहोत ही भावना मनात रुजवावे आपल्या किमान गरजा भागविण्यासाठी रुपये,उत्पन्न स्वतःसाठी खर्च

करावे आणि उरलेल्या सर्व संपत्तीचा विनियोग समाजाच्या कल्याणासाठी करावा असे गांधी विश्वस्त कल्पनेमध्ये स्पष्ट करतात. गांधीच्या मते, जोपर्यंत श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी बुजवली जात नाही तोपर्यंत अहिंसक स्वरूपाचे सरकार स्थापन करणे अशक्य आहे. स्वतंत्र भारतात गरीब लोकांच्या हातात तेवढी सत्ता असेल जेवढी श्रीमंतांच्या हाती असेल. श्रीमंतांनी आपली धनदौलत आणि त्यापासून प्राप्त होणारी शक्ती यांचा स्वेच्छापूर्वक त्याग केला नाही आणि सर्वसामान्य जनतेच्या कल्याणाकरता गरीब जनतेला आपल्या संपत्तीत भागीदार बनवले नाही, तर एक दिवस नक्कीच हिंसक आणि रक्तरंजित क्रांती होईल. म्हणून जर आपणास हिंसकक्रांती टाळावयाची असेल तर श्रीमंतांनी आपल्या अतिरिक्त संपत्तीचे आपण स्वतः विश्वस्त बनले पाहिजे असे गांधी स्पष्ट करतात. अहिंसक पद्धतीद्वारे गांधी म्हणतात, आपण भांडवलदारांना नष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत नाही तर भांडवलशाहीला नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. भांडवलदारांनी स्वतःला आपण लोकांचे विश्वस्त आहोत असे समजावे. आपण ज्या लोकांच्याद्वारे भांडवल निर्मितीकरता, भांडवलाच्या संरक्षणाकरिता आणि वृद्धी करिता अवलंबून आहे त्यांचे आपण विश्वस्त म्हणून काम केले पाहिजे. भांडवलात ज्याप्रमाणे शक्ती आहे त्याप्रमाणे श्रमामध्ये देखील शक्ती आहे. शक्तीचा प्रयोग विनाशा करिता ही करता येतो आणि सृजनाकरताही करता येतो. भांडवल व श्रम हे दोघेही एकमेकांवरती अवलंबून आहेत श्रमिकांना आपल्या शक्तीची जाणीव होताच ते भांडवलदारांचे गुलाम म्हणून न राहता परस्परांचे सहभागीदार असल्याप्रमाणे वागतील असे गांधी अपेक्षित करतात. गांधीजींच्या मते, अंतिमता भांडवलदाराला नष्ट करण्याचा प्रयत्न केल्यास अखेर श्रमिकाचाच नाश होईल. विश्वस्त सिद्धांतामध्ये सामुदायिक कल्याण अपेक्षित आहे. गांधींच्या मते, जर एखाद्या व्यक्तीस वारसा हक्कमुळे किंवा व्यापार उद्योगामुळे संपत्ती प्राप्त झालेली असेल तर संबंधित व्यक्तीने ती संपत्ती माझी नाही, केवळ माझा अधिकार सन्माननीय पद्धतीने राहण्याचा आहे. इतरांच्या प्रमाणेच मला राहण्याचा अधिकार आहे. माझ्याकडील अतिरिक्त संपत्ती ही समुदायाची आहे व ती समुदाया करताच खर्च केली पाहिजे. अशी वृत्ती असली पाहिजे. गांधीजींच्या मते, ज्यांच्याजवळ संपत्ती आहे त्यांनी ती संपत्ती गरीबांचे एक विश्वस्त म्हणून त्यांच्याजवळ ठेवावी व त्याचे आचरण करावे. विश्वस्त तथा कायद्याच्या दृष्टीने केवळ एक कल्पना आहे. परंतु लोकांनी यावर नीट विचार केला आणि त्यानुसार आचरण करण्याचा प्रयत्न केला. तर जग आज जितक्या प्रेमाने चालवले जात आहे त्यापेक्षा कितीतरी अधिक प्रेमाने त्याचे संचालन होईल. संपूर्ण विश्वस्त तथा ही युक्लिडच्या बिंदूप्रमाणे केवळ एक अमूर्त संकल्पना आहे आणि ती व्यवहारात उतरवणे युक्लिडच्या संकल्पना एवढेच अशक्य आहे. परंतु त्या दिशेने आपण जर प्रयत्न करत राहिलो तर या धर्तीवर समता स्थापन करण्याकरता इतर कोणत्याही विचारापेक्षा आपण अधिक प्रगती करू शकू. थोडक्यात गांधी अतिरिक्त संपत्तीचे विश्वस्त बनण्याचा सल्ला देतात. मनुष्याने एक तर अतिरिक्त संपत्तीच प्राप्त करू नये असाही गांधी सल्ला देतात. अतिरिक्त संपत्तीचा विश्वस्त बनणे यापेक्षा संपत्तीची इच्छाच न करणे हे उत्तम असे ते स्पष्ट करतात. मात्र ज्या श्रीमंत लोकांना पैसे कमावण्याचा मोह सोडू शकत नाही त्या लोकांना गांधी पैशाचा उपयोग लोकांच्या सेवेकरिता करावा असा सल्ला देतात. गांधीजींच्या मते, सामान्यपणे श्रीमंत लोक आपल्या गरजेपेक्षा अधिक खर्च करतात यावरती ते जमनालाल बजाज यांची उदाहरण देतात त्यांच्या मते, जमनालालजी सामान्य किंवा मध्यमवर्गीय पेक्षाही स्वतःवरती कमी खर्च करतात. अनेक श्रीमंत लोक स्वतःवरती खर्च करत नाहीत.

श्रीमंतांच्या मुलांनी वारसा म्हणून मिळालेल्या संपत्तीवर आपला हक्क ठेवू नये. श्रीमंत लोकांनी आपल्या मुलांना असे शिक्षण दिले पाहिजे, पालन पोषण अशा प्रकारे केले पाहिजे की, त्यांना आपल्या पायावर उभे राहता आले पाहिजे. श्रीमंत मुलांनी आपल्या पैतृक संपत्तीचा उपभोग न घेता आपल्या स्वकर्तृत्वावर जीवन जगावे. गांधीजींच्या मते, विश्वस्तांचा कोणी वारसा नसतो. जनताच त्याची वारस असते. अहिंसेच्या आधारावर संघटित

राज्यात विश्वस्ततेचे नियमन केले जाईल.राजा जमीनदार यांना इतर श्रीमंतांच्या बरोबरीने गणले जाईल. गांधीजींच्या मते, जोपर्यंत संपत्तीचा प्रश्न आहे तोपर्यंत संपत्तीधारकांपुढे वर्गयुद्ध किंवा आपल्या संपत्तीचे विश्वस्त स्वेच्छेने बनणे.यामधून कोणत्यातरी एका पर्यायाचा निवाडा करावा लागेल जर त्यांना आपल्या संपत्तीची मालकी टिकवून ठेवण्याची व आपल्या प्रतिभेचा उपयोग करण्याची आणि आपल्या संपत्तीतवाढ करण्याची इच्छा असेल तर त्यांनी शोषण थांबवले पाहिजे. स्वतंत्र भारतात भांडवलदारांना विश्वस्त बनण्याची संधी मिळेल. परंतु विश्वस्तचा कायदा वरून लादला जाणार नाही तर तो खालून ग्रामपंचायतीपासून तयार करण्यात येईल व लोक सहजपणे तो मान्य करतील. विश्वस्तवृत्तीमध्ये मालक- मजूर व जमीनदार- शेतकरी यांचे संबंध कसे असावेत याबद्दल गांधीजी स्पष्ट करतात, “भांडवलदार किंवा जमीनदार जास्त दिवस स्वामी अथवा मालक बनून राहू शकत नाहीत. जमीनदारांनी गरीब शेतकऱ्यांचे विश्वस्त व्हायला तयार असले पाहिजे तरच त्यांचे भविष्य उज्ज्वल आहे. विश्वस्त नावापुरतेच नाही तर खरोखरच बनवे लागेल.विश्वस्त की जो आपण घेतलेली मेहनत आणि काळजी याचा जो काही मोबदला होईल त्यापेक्षा अधिक काहीही घेणार नाही.तसेच त्यांना त्यांच्या पदावरून कोणीही काढू शकणार नाही.” अहमदाबाद येथील गिरणी कामगारांच्या संपाच्या प्रसंगी मालक व मजूर हे एकाच कुटुंबाचे भाग आहेत असे गांधी स्पष्ट करतात.कामगारांनी कारखानदारांना पित्याच्या जागी कल्पून त्यांच्याकडे सवलतीची मागणी करावी.कारखानदारांनी कामगारांच्या कल्याणाची काळजी व्हावी व संपाचं मार्ग न चोखाळता दोघांनी आपली तंटे सामंजस्याने वाटाघाटीने सोडवावेत अशी गांधी भूमिका घेतात.चंपारण व खेडा जिल्ह्यात जेथे इंग्रज जमीनदार व परकीय शासन यांच्याशी शेतकऱ्यांचा झगडा चालू होता तेथे हा झगडा शांततेच्या मार्गाने चालविण्याचा गांधींनी आग्रह धरला आणि वेळोवेळी वाटाघाटीची तयारी दर्शवली तरी एकत्र कुटुंबाची ही उपमा त्यांनी तिथे वापरली नाही. या वरून गांधी परकीय भांडवलदारांना विश्वस्त म्हणून स्वीकारत नाहीत किंवा त्यांना स्थान देत नाहीत हे स्पष्ट होते. असहकाराची चळवळ सुरू झाल्यावर कामगारांना हरताळा ते भाग घ्यावयाचा असेल तर मालकाच्या आधी परवानगी घ्यावी असा गांधी सल्ला देतात.मालकाच्या पूर्वपरवानगीने संपामध्ये समाविष्ट व्हावे असेही गांधी स्पष्ट करतात. जमीनदार व कारखानदार लोकांच्या संपत्तीचे विश्वस्त म्हणून वागतील ही गांधीजींची आशा 1930 च्या आर्थिक महासंकटानंतर मावळू लागली.

विश्वस्त सिद्धांताबद्दल गांधींची बदलती भूमिका -

1930 च्या आर्थिक महासंकटानंतर भारतात समाजवादी विचारांचा प्रसार होऊ लागला. श्रमजीवी वर्गाचे शोषण संपुष्टात यावे आणि सामाजिक संपत्तीचा विनियोग समाजाच्या कल्याणासाठी व्हावा या दृष्टीने उत्पादनाची साधने सामाजिक मालकीची असणे आवश्यक आहे,अशी समाजवाद्यांची विचारसरणी होती. गांधींना समाजवाद्यांचे मार्ग पसंत नव्हते तरी विशिष्ट परिस्थितीत उत्पादन साधनांची राष्ट्रीयीकरण करावे लागेल हे गांधींनीही मान्य केले. 1937 नंतर प्रांतिक सरकारी अधिकार पदावरती आली. सरकारने केलेल्या हस्तक्षेपाला असणारा गांधींचा विरोध कमी झाला आणि कायद्याच्या मार्फत मालकी हक्कात व उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणण्यात हरकत नाही. या भूमिकेत पर्यंत गांधी पोहचले. विश्वस्त संकल्पनेबाबत आपापसात चर्चा करून गांधीजींचे सहकारी किशोरीलाल मश्रूवाला,नरहरी पारेख आणि प्यारेलाल यांनी ही संकल्पना बदल करण्याच्या दृष्टीने एक मसुदा 1942 साली स्थानबद्ध असताना तयार केला. गांधींनी त्यांच्या मनाप्रमाणे त्यामध्ये फेरफार केल्यानंतर ती योजना प्रसिद्ध केली. या मसुद्याचा अंतिम दस्तऐवज प्रो.एम.एल.दांतवाला यांनी तयार केला होता असेही म्हटले जाते. मसुद्यातील ठळक बाबी

- 1) समाजाच्या वर्तमान भांडवलशाही व्यवस्थेला समतावादी व्यवस्थेत परिवर्तित करण्याचे विश्वस्त एक साधन आहे. विश्वस्त तथा भांडवलशाहीला सूट देत नाही. परंतु वर्तमान भांडवलदार वर्गाला ती एक संधी देते. माणूस स्वभाव कधीही सुधारणेच्या पलीकडचा नसतो या विश्वासातून विश्वस्त वृत्ती संकल्पनेचा उगम झालेला आहे.
- 2) संपत्तीच्या खाजगी मालकीचा हक्क आम्ही मानत नाही. समाज स्वतःच्या कल्याणासाठी जरूर तिथे खाजगी मालकीला परवानगी देईल.
- 3) संपत्तीची मालकी आणि वापर यावर कायदेशीर बंधने घालणारे आम्ही वर्ज्य मानित नाही.
- 4) शासननियंत्रित विश्वस्त वृत्तीमध्ये कोणाही व्यक्तीला समाजाच्या हिताकडे दुर्लक्ष करून केवळ स्वतःच्या समाधानासाठी संपत्तीचा विनियोग करण्याचे किंवा त्याचा साठा करण्याचे स्वातंत्र्य राहणार नाही.
- 5) ज्याप्रमाणे कामगाराला जीवनावश्यक किमान वेतन ठरविण्यात यावे असा प्रस्ताव मांडण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे समाजातील कोणाही व्यक्तीचे कमाल उत्पन्न किती असावे यावरही मर्यादा घालण्यात आवश्यक आहे अशाप्रकारे किमान आणि कमाल उत्पन्नातील भेद वाजवी व मर्यादित असावा आणि हळूहळू हा भेद नष्ट करणे हे उद्दिष्ट ठेवून त्यानुसार वेळोवेळी त्या मर्यादांमध्ये फेरफार करण्यात यावा.
- 6) गांधीप्रणीत अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाचे स्वरूप वैयक्तिक प्रेरणा किंवा लोभ याने न ठरता सामाजिक गरजानुसार ठरवला जाईल. गांधींच्या या बदललेल्या विश्वस्तवृत्तीच्या संदर्भानुसार विनोबांनी पुढे सर्वोदय विचारांचा विशेषतः भूदान आंदोलनामध्ये प्रसार केल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची :-

- 1) टिकेकर इंदू, सर्वोदय क्रांतीचे समग्र दर्शन, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला ट्रस्ट, पुणे. 1979
- 2) देसाई नारायण भाई, (अनुवाद- सुरेशचंद्र वारघडे) अज्ञात गांधी, समकालीन प्रकाशन पुणे 2009
- 3) गांधी मो.क. माझे सत्याचे प्रयोग, माणिक प्रकाशन, मार्च 2010
- 4) प्रभू आर.के. आणि राव यु.आर. (अनुवाद- हेडा ब्रिजमोहन) महात्मा गांधींचे विचार, नवजीवन प्रकाशन, 2010
- 5) पंडित नलिनी, गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई 1983
- 6) प्यारेलाल, दि अर्ली फेज, खंड एक, नवजीवन प्रकाशन, 1965
- 7) कृपलानी कृष्ण, महात्मा गांधी जीवन चरित्र, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, अनुवाद उमाकांत ठोंमरे 1984
- 8) पांढरीपांडे सु. श्री.-महात्मा गांधीजींचे हिंदस्वराज्य आणि नवे मन्वंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2010
- 9) हरीजन, 12-4-1942